Történeti Földrajzi Közlemények

1. évfolyam, 1-2. szám
2013

Történeti Földrajzi Közlemények

Főszerkesztő: FRISNYÁK SÁNDOR
Szerkesztő: KÓKAI SÁNDOR

Szerkesztőbizottság:

BELUSZKY PÁL tudományos tanácsadó (Budapest), BERÉNYI ISTVÁN ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), CSÜLLÖG GÁBOR egyetemi adjunktus (Budapest), DÖVÉNYI ZOLTÁN egyetemi tanár (Pécs), GULYÁS LÁSZLÓ egyetemi docens (Szeged) , HAJDÚ ZOLTÁN tudományos tanácsadó (Pécs), LENNER TIBOR főiskolai docens (Szombathely), SÜLI-ZAKAR ISTVÁN egyetemi tanár (Debrecen), VIGA GYULA egyetemi tanár (Miskolc)

Technikai szerkesztő:
TÓTH ZOLTÁN (toth.zoltan@nyf.hu)

Kiadó és szerkesztőség:
4401 Nyíregyháza, Sóstói u 31/b. Telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:
Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete

Felelős kiadó:
KÓKAI SÁNDOR intézetigazgató, egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

A dolgozatok tartalmáért a szerzők felelősek.

A folyóirat kiadását a Nyíregyházi Főiskola Tudományos Tanácsa támogatja.

A folyóirat az Interneten is elérhető:
http://zeus.nyf.hu/~foldrajz/torteneti_foldrajzi_kozlemenyek.pdf

---

Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen
Felelős vezető: Tóth Csaba igazgató

Nyíregyháza, 2013

Metageográfia: a táj szakrális vetülete

BARÁZ CSABA

Metageography: the sacred aspect of landscapes

Abstract

The paper reviews the relationship between the basic landscape characters (cultural landscape types) formed by the interaction of society and nature and sacred elements of landscapes. Following the history of the research of geographical aspects of cultural traditions and the definition of so-called "noted places" and their geographic typology (based on the changing quality of anthropogenic elements through history with illustrative examples) the system of cultural landscape characters is outlined (sacred landscape, rural landscape, urban landscape). The hierarchy of "noted places" (essential noted places, places of pilgrimage, sacred landscapes, and the spatial structure of landscape centres) represents the sacred aspect of geography. The evolution and nature of this can be explored through some of the basic theses of metaphysical traditionalism representing the borderland between faith and physical (geographical) reality.

Bevezetés

A táj organikus rendszer, amely az ember és környezete, az ember és a természet közötti kölcsönhatás eredményeképp fejlődik, alakul folyamatosan. Jószerivel nincs olyan táj, amelyben ne lennének kulturális elemek, antropogén formák vagy legalább ne érződne az ember természeti környezetre gyakorolt hatása. Az Európai Táj Egyezményben ez a tömör definíció olvasható: *„A táj az ember által érzékelt terület, amelynek jellege természeti tényezők és/vagy emberi tevékenységek hatása és kölcsönhatása eredményeként alakult ki."* Azaz a táj természet és a társadalom kölcsönhatásaiban fejlődő komplex területi egység, tükrözi a természeti adottságokat, a társadalmi és gazdasági viszonyokat, ugyanakkor magas szintű vizuális-esztétikai értékek hordozója. De még ennél is több: a táj szakrális jelenség.

Az alábbiakban a táj, mint kulturális „képződmény" legkülönlegesebb, ugyanakkor legősibb aspektusát, a szakrális tájat (egyáltalán a tájkarakter-típusokat), a szakrális táj kialakulása mögött lévő hitvilág természetét, a hit szerepét vázolom fel kárpát-medencei és távolabbi példák (tájalkotó-elemek, „jeles helyek") segítségével.

A táj

A táj, mint jelenség megértéséhez a geográfiai táj-definíciók adnak alapot. *Somogyi Sándor* a tájat a földfelszín olyan részének tekinti, melyben a külső és belső erők által keltett anyagmozgás-folyamatok törvényszerűségei, valamint az általuk létrehozott formák típusai időben és térben azonosak. *Pécsi Márton* ehhez a következő szempontokat teszi hozzá: *„A természeti földrajzi tájban – szemben a geomorfológiai körzettel (régióval) – benne foglaltatik az élővilág minden eleme is. Sőt, mivel ma már a társadalom által képviselt antropogén tényező nélküli természetes táj is csak ritkaságként fordul elő, illetőleg Európában csak többé kevésbé a valóságos tartalomtól elvonatkoztatott elméleti absztrakció útján rekonstruálható, a természeti tájban általában benne értjük a társadalmi munka által létrehozott, állandó jellegű hatásokat is.”* E földrajztudományi tájfogalmakat, definíciókat felvillantó Csemez Attila tovább megy: sem „természetes tájról”, sem „kultúrtájról” nem beszélhetünk, csupán tájról *(Csemez A. 1996. 13–15.)*.

Egyébként már a *Pécsi Márton* előtti földrajztudósok – *Cholnoky Jenő, Prinz Gyula, Teleki Pál* – tájdefinícióiban is körvonalazódik a *„kultúrtáj”*, mint jelenség és fogalom lényege. Kádár László A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei c. munkájában így ír a tájról: *„Ha boncolgatni kezdjük a táj fogalmát, akkor egy sereg tényezőt találunk, amelyeket tájalkotó elemeknek szoktunk nevezni. ... A tájalkotó tényezők közé tartozik általában a természetnek mindenféle megnyilatkozása: a domborzat, az éghajlat, a növényzet, a talaj, stb. és ide tartozik az ember is. Az ember a maga sokféle irányú cselekvésével, a gazdaságiakkal éppen úgy, mint a politikaiakkal alkotó és formáló tényezője a tájnak. Az ember erdőt írt, földet szánt, folyót, mocsarat lecsapol, falut és várost épít; országhatárokat von, és azokon belül az egységes vezetéssel bizonyos egységes jelleget kölcsönöz a tájnak.” (Kádár L. 1941)*

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy a táj egyben *kultúrtáj* is, ezért ezt a kifejezést joggal lehet logikai tautológiának tartani *(Mőcsényi M. 1998).* Jelenleg paradigmaváltás zajlik: a kultúrtáj kutatásának tudománya igyekszik önmagát meghatározni. A kultúrkörnyezetre irányuló szakterület egyrészt a tájökológia felé, másrészt a – *Teleki Pál* által 1917-ben megfogalmazott alapkoncepció óta önálló diszciplínává lett – történeti földrajz felé tájékozódik, amely segédtudományai – a régészet, a településtörténet, a geológia, a geomorfológia, a paleoklimatológia, a növény- és talajföldrajz, a tájkutatás és a történeti topográfia – révén a legtöbb segítséget nyújthatja a kultúrtáj-kutatáshoz. Hiszen a történeti földrajz *„időkeresztmetszetek sorozata, de egyúttal hosszmetszet is, a táj időben egymást követő állapotainak, vagy a táj változásainak rajza.” (Mendöl T. 1938)*

De ha a táj (kultúrtáj) lényegét meg akarjuk érteni, akkor további tájékozódási irányokra van szükségünk. *Kádár László* a fenti idézett mondataihoz a következőt teszi hozzá: a tájat/tájalkotó elemeket *„egyszerre észleljük mind az öt érzékszervünkkel, sőt helyesebb volna azt mondani, hogy mind a hat érzékszervünkkel,*

mert még van valami ezen felül is, amit az ember inkább sejt, mint észlel. Van valami a tájban, ami annak mintegy lényege, s amit a leghelyesebben a táj lelkének nevez-hetnénk." (Kádár L. 1941)

Ez a genius loci, azaz a „*hely szelleme*". A táj és a hely összefüggésrendszerét figyelembe véve végül a metafizikai tradicionalitás jeles képviselőjét, *Hamvas Bélát* idézem: *„A helynek nemcsak fizikája, hanem metafizikája is van és nemcsak látvány, hanem géniusz." (Hamvas B. 1988)*

Igen, a táj – és a tájban lehatárolt helyek (locus) és a tájakat alkotó tájelemek együttese – szakrális jelenség is. A táj lényegét annak szakrális vetülete hordozza. Pontosabban a szakrális tájelemek, tájértékek – azaz az ún. jeles helyek – rendszere.

A hely

A *jeles helyek* olyan földrajzi helyek, tájak, tájrészletek (sziklaalakzatok, földtani, felszínalaktani és víztani képződmények), melyekhez szakralizáló hagyomány (helyi monda, eredetmonda)[1] fűződik, illetve amelyeket az ember hitbéli, vallási ihletettségből fakadóan átalakított, azaz amelyek magukon viselik az ember – nem profán célú – formaalakító tevékenységének nyomait. *Jeles: jellel ellátott, megjelölt; átvitt értelemben: különleges, kiemelkedő, egyed*i. Tehát azokat a szakrális (szentséggel bíró, szentséges, természetfeletti eredetű), kultikus (hitélethez, vallásgyakorláshoz tartozó), illetve mágikus (bűvös, varázsos, varázslatos, esetenként ördöngős, boszorkányos érzetet keltő) felszínformákat, sziklaképződményeket, kőépítményeket, sziklamélyítményeket (sziklahelyiséget, pincét, fülkét), illetve ezek együttesét soroljuk szakrális tájak, tájelemek, jeles helyek kategóriájába, amelyek – a hagyomány tanúsága szerint – a közönséges, hétköznapi, világi fölötti létszint üzenetét (hatását) közvetítik. Egy-egy természeti képződményhez, tájelemhez fűződő hagyomány, monda többet jelent a forma keltette képzetnél, keletkezésük mélyebb okokra vezethető vissza: ennek a rejtettebb hatásnak a megnyilvánulása a *genius loci*, azaz a „*hely szelleme*". A néphagyományban – vagy az irodalomban – megjelenő jeles földrajzi helyek, az eredetmondával bíró földtani képződmények, felszínformák és a bizonyos szertartásokra, kultikus gyakorlatra, egyfajta szentségre utaló helynevek tulajdonképpen a *szakrális táji dimenziót* (szűkebb értelemben a vallásföldrajz, tágabb értelemben a metageográfia alapjait) tárják fel *(Baráz Cs. 2002; Baráz Cs. – Kiss G. 2007/a).*

A földrajzi helyekhez, földtani képződményekhez, felszínformákhoz kötődő hagyományok első rendszerszemléletű vizsgálatát *Hanusz István* végezte el. Az általa összegyűjtött „*földrajzi népregéket*" rendszerező dolgozatait a Földrajzi Közleményekben jelentette meg *Népköltésünk a geológiában* (1893), *Földrajzi*

[1] A helyi monda egyes természeti képződményekhez (hegy, barlang, tó stb.) vagy emberi építményhez (vár, rom, híd stb.) kapcsolódik. Az eredetmonda (vagy aitiologikus monda) valamely tárgy, természeti képződmény, emberi létesítmény létrejöttének okát és folyamatát beszéli el.

népregék (1894), *Hazai földrajzi népregék* (1899), *Csodakútak hazánkban* (1902) címekkel. 1900-ban könyv alakban is kiadta addigi kutatásainak, gyűjtéseinek eredményeit *A magyar haza föld- és néprajzi jellemképekben címmel.*

Vele párhuzamosan mások is felfigyeltek a földrajzi vonatkozású hagyománykincsre. *Herrmann Antal A hegyek kultusza Erdély népeinél* (1893) című munkájában foglalkozik e jelenségkörrel. *Versényi György Felvidéki népmondák* címen jelentetett meg az Ethnographia című folyóiratban egy tanulmányt (1895), amelyben Felső-Magyarországról (Felvidék, Felföld, Mátraerdő) gyűjtött össze földrajzi helyekhez kötődő hagyományokat. Ebben a munkában már körvonalazódnak a mondatípusok: megemlíti a patkó- és lábnyomos sziklákat, a kővé válás motívumát (kőasszony, kőleány, kővé vált testvérek, katonák) és a szent kutakat, csodatévő forrásokat. E három kutató nagyban hozzájárult ahhoz, hogy egy új interdiszciplina születhessen a földrajz és a néprajz határterületén.

Ezeket a vizsgálódásokat megelőzően is születtek azonban a magyar hagyománykincs, hitvilág, mitológia feltárását, rendszerezését célul kitűző, a földrajzi tájékozódást sem mellőző munkák. *Ipolyi Arnold Magyar Mythológiája* (1854) ötödik fejezetében – mely az *„Óriás”* címet viseli – a magyar hiedelem-mondák azon elemeit keresi, amelyek az akkori hely- és vízrajzi kép kialakulását magyarázzák. A második és egyben utolsó rendszeres magyar mitológiát megíró *Kandra Kabos Magyar Mythologia* (1897) című művének XXX. fejezete a „*Szent helyek – az istentisztelet szentélyei*” sokatmondó címet viseli. Ebben Kandra az ősvallás szent helyeit, melyek között természeti képződmények is vannak, általában hegyiekre („Bálványos hegyek”, „Pogányvárak”, a mondák tündérvárai, magukban álló kőbálványok, oltárkövek stb.), vízmentiekre (pl. Áldó-kút, Szent-kút) és alföldiekre (földvárak, őrhalmok, „tüzelő helyek”, „hamu-halmok”, jelesek sírhalmai stb.) osztja. A napjainkra pusztán földtani képződményként fennmaradt *„ős áldozó helyek”* egyik legfontosabb adatközlője *Bartalos Gyula* (1885, 1891, 1902) egri történész, régész, pap. Az Egri Híradó című lap 1902-es évfolyamában tanulmánysorozatot jelentetett meg Néprajzi adatok a palócság vidékéről címmel. Ez a munka Palócföld „pogánykorára”, azaz jeles földrajzi helyeinkre utaló földrajzi nevek és helyek részletes gyűjteménye.

A földrajzi helyeket, földtudományi képződményeket, jelenségeket magyarázó (szakralizáló) hagyományokat (néphagyomány, irodalmi alkotás) *Szendrey Zsigmond* (1922) tipizálta. Ő a következő, földrajzi helyhez, tájelemhez, térhez kapcsolódó mondatípusokat és tipikus motívumokat különíti el: a.) helységalapítási mondák; b) községnév-magyarázó mondák; c) birtokszerző mondák; d) kincsmondák; e) történelmi mondák (ezeknek van helymagyarázó változata); f) halom-mondák; g) kővéválás (kővé, sziklává változott/változtató ember, ördög, kőpénz, Szent László kőpénze, kőasztag, patkónyom); h) forrásmondák; i) vegyes típusok.

Néhány példa napjainkból. *Hála József* az ásványi nyersanyagok hasznosításának történeti és néprajzi, valamint egyes földtani képződmények néprajzi vo-

natkozásait kutatja. A *Buka László* és *Gyarmathy István* által szerkesztett, eddig két kötetben megjelentetett sokszerzős *Élő táj – Válogatott írások természetről, térről, teremtésről című tanulmánygyűjtemény* (2000, 2002) a táj, a hely szellemének (genius loci) kérdéskörét járja körül – több esetben különös tekintettel a földrajzi helyekre, képződményekre. *Gál Péter József* és *Molnár V. József Idvezlégy, kegyelmes Szent László kerály, Magyarországnak édes oltalma című könyve* (1999) az egész Kárpát-medence, a történelmi Magyarország Szent László királyhoz fűződő helyi hagyományait mutatja be, történeti tájanként csoportosítva. A térbeliség felől közelítve a hagyományosan gazdag mondavilágú Erdély a legjobban feldolgozott. *Kakas Zoltán* a sziklák világát övező földrajzi hagyománykincset gyűjtötte össze Beszélő kövek címen *(http://www.bk.ngo.ro).* A Mátraerdő területén Torna megye és Medvesalja népmondáit – köztük számos földrajzi helyhez kötődő mondát – *Magyar Zoltán* (2001 és 2006) kutatja. Több tanulmányban foglalkozik a történelmi személyek – Szent László (1988), Szent István (2000/a), Rákóczi (2000/b) és Petőfi Sándor (2000/c) – körül sűrűsödő mondavilág feltárásával, azok földrajzi vetületével. Magam a Felföld „alsó lépcsője", azaz „Mátraerdő" történeti földrajzának, településföldrajzának – a hagyománykincs által kibontakozó – kultikus vetületét, e tájegység szakrális téri rendszerét, valamint az ún. kaptárkövek eredetét, rendeltetését vizsgálom *(Baráz Cs. 1998, 2000, 2002, 2005).* Szerzőtársammal, *Kiss Gáborral* a jeles kövek, regélő helyek rendszerezését Az ördögtornyoktól a patkónyomos kövekig. Jeles kövek, regélő helyek a Mátraerdő területén c. könyvünkben fogalmaztuk meg, példákat a Mátraerdő területéről hozva *(Baráz Cs. – Kiss G. 2007/a).* Ezt követően több tanulmányban tettük közzé Gömör, Heves, Nógrád, Borsod, Abaúj és Zemplén hegy- és dombvidékeinek szakrális földrajzi elemeit *(Baráz Cs. – Kiss G. 2007/b, 2010; Baráz Cs. – Kiss G. – Palkovics Gy. 2010)*

A jeles helyek – geográfiai szempontú – tipizálása néhány példával:

I. Természetes felszínalaktani képződmény (felszínforma)

I.1. Sziklaalakzat, szálban álló kőzet, hegy- vagy dombtető – Természetes sziklaalakzatok, kövek, melyekhez mondák, mesék fűződnek (pl. Szent László ülése nyoma a Jávárdi-tetőn lévő Bagoly-kőn; Jézus és szamarának nyoma egy Nagylóc melletti andezitsziklán stb.) vagy csupán a nevük alapján tűnnek mágikus-kultikus helynek (pl. Ördögtornyok, Bába-kövek, Leány-kövek).

I.2. Völgy, szakadék – Pl. a Szent László ugratása nyomán keletkezett szurdokvölgyek – Tordai-, Tornai-hasadék, Szent László ugratása Mátraverebély–Szentkúton.

I.3. Forrás – „Szentkutak", búcsújáró helyek csodatévő forrásai; a Szent László által fakasztott források stb.

I.4. Barlang (egyéb karsztforma)

II. Ember által formált természetes képződmény (antropogén hatás)

II.1. Jeles kő, sziklaalakzat, kőemlék amelyek magukon viselik az ember forma-alakító tevékenységének nyomát (faragott szikla) – Olyan sziklatornyok, kőtömbök, sziklavonulatok, amelyek tetejébe, oldalába tál alakú mélyedéseket, lyukakat, csatornákat, fülkéket, lépcsőket, egyebeket faragtak a régmúlt korok emberei (mint pl. a bükkaljai fülkés sziklák, a kaptárkövek; a siroki Törökasztal; a Korond melletti Likas-kő; a kézdiszentléleki Per-kő oldalában álló Dinnyés-kő, az Ivád melletti Kőkosár stb.). Szétszórt, írott kövek, melyeken ábrák, írásjelek ismerhe-tők fel (mint pl. a Gyergyói-havasokban lévő Tászok-tető írott kövei, a Görgényi-havasok pásztorírásos kövei stb.). De ilyenek a Rhodope hegység trák sziklaszentélyei, fülkés sziklái vagy Szentföld kőoltárai, szent kövei.

II.2. Kőzetbe mélyített sziklahelyiség (amellyel kapcsolatban szintén felmerül a szakrális eredet lehetősége) – Remetelakok, kazamaták, kürtős „barlangok", mint pl. a mátraverebély-szentkúti, tihanyi remetelakások, a Sóshartyán – Kő-lyuk-oldali, Demjén – Szent-völgyi remetelakok; a pilisi Holdvilágárok és a sályi Léleklyuk kürtős sziklahelyiségei, melyek belső falára írásjeleket is véstek; a siroki vár kazamatái stb.

III. Archaikus kő- (és föld-) építmény (kőhalom, kősánc, kőkupola, stb.)

Kövekből emelt (épített) halmok (obó halmok, pásztorhányások, mint pl. a vargyasi Leány-halom; a Putnok környéki Szakállas farkas sírja; a mátrai Hunok-sírja stb.), a sziklatömbökből rakott kősáncok (mint pl. a Mátrában lévő Ördög-tornya dűlése), valamint az ismeretlen eredetű, korú, rendeltetésű kőépítmények (pl. az Ostoros melletti ún. Csúnyamunka). De ide soroljuk a kunhalmokat", a halomsírokat, a preszkíta-szkíta áldozóhelyeket (pl. a bükkaljai Leányvár, Halomvár).

IV. Helynevek

Írott forrásokban, helyi hagyományokban felbukkanó, régi tudósításokban, térké-peken – pl. a katonai felmérések térképlapjain – szereplő vallásos, kultikus hely-neveknek három alapvető rétege van. Az egyik, a látens, azaz elfelejtett értelmű nevek csoportja. Ezek közé tartoznak például a tar, dar gyökkel rendelkező föld-rajzi nevek (pl. Tarna, Darnó), a Sár-hegyek, a Szár-hegyek (sár, szár gyökökkel rendelkező nevek), a Ság-hegyek, a Somlyók, valamint a mára elpusztult jeles kövekre, kőbálványokra (*bálványkövekre)* utaló, középkori oklevelekben, határ-megállapító okmányokban, mint határjelekre vonatkozó adatok sűrűn előfordul-nak: *Kwbaluan, baluuan, Baluankuwe, Balwankew stb., latinul statua lapidea, idolum lapideum stb.*). A második réteget a kereszténység előtti vallásos emlékezet őrizte meg (pl. Áldozó-kút, Bába-kő, Boszorkány-lyuk, Szépasszony-völgy,

Ördög-gát, Vérc-verés). A harmadik réteget pedig az egyház- és kultusztörténeti szókincsből képzett földrajzi nevek alkotják (pl. Barát-bérc, Boldogasszony-magasa, Egyház-domb, Isten-hegy, Mária-kép, Remete-völgy, Szentlélek-lápa, Templom-bérc).

Azokat a tájakat, tájrészleteket, földrajzi helyeket, ahol a jeles helyek, szakrális földrajzi nevek, valamint a mondavilág, a szakralizáló hagyománykincs elemei sajátos sűrűsödést mutatnak *esszenciális jeles helyeknek* nevezzük, melyek hatása általában túlmutat a helyi hagyománykincset létrehozó („megteremtő") közösség életterén. A gazdag hagyományt őrző, a több néphagyomány, valamint látomás, Mária-jelenés, csodás esemény és gyógyulás[2] szentesítette földrajzi helyek idővel zarándokhelyekké, *búcsújáróhelyekké* válnak *(Bálint S. – Barna G. 1994).* Palócföldön ilyen esszenciális jeles hely például *Mátraverebély– Szentkút:* a Szent László ugratása nyomán keletkezett szurdokszerű völggyel, lábnyomos sziklával és csodakúttal, a forráshoz fűződő csodás eseményekkel, gyógyulásokkal, látomásokkal, jelenésekkel egy aktív, ma is működő szent hely. Egy aktivitását elvesztő, látens (de napjainkban újjáéledni látszó) szent körzet például a bélapátfalvai Bélkő, vagy a nógrádi Szanda nevű hegy és környezete. A nevezetes, nagy tömegeket vonzó búcsújáróhelyek, kegyhelyek köré idővel ún. szentségi táj szerveződik. Az esszenciális helyeket övező szentségi táj olyan terület, ahonnan a búcsújárók, zarándokok rendszeresen látogatják a búcsújáróhelyet, és amelynek határáig a kegyhely szellemi ereje, spirituális hatása kisugárzik. A szentségi tájban élés, a kegyhelyhez tartozás a régiségben egyfajta közösségi tudatot (összetartozási, csoporttudatot) alakított ki *(Hoppál M. 1990).*

Még egy idézet *Hamvas Béla* Az öt géniusz című művéből: *„A nép létének legelső feltétele az a hely, ahol él, és ezért minden nép életét lakóhelyének vizsgálatával kell kezdeni. Úgy látszik, homogén karakterű helyek szellemileg sajátságosan improduktívak. A sokrétű és változatos hely a szellemiség kialakulását nem akadályozza, hanem segíti. Magas civilizációk nem kövér földeken és nem egynemű tájakon alakultak ki. A geniális ember ott fejlődik, ahol sok a hatástényező és kereszteződés. Mindig a határterületek a fontosak. Csak itt van lehetőség arra, hogy sokszerű ellenállást lehessen legyőzni és itt fakad megedzett spiritualitás." (Hamvas B. 1988. 55.)* Nagy léptékben maga a Kárpát-medence is *sokrétű hely, határterület.* A Kárpát-medencén belül ilyen – Hamvas Béla szavaival – *összetett táj* Tihany, Esztergom, Visegrád, Buda, Eger, Tokaj, Csíksomlyó, Kézdiszentlélek (és környékük). Más szóval spiritualitást fokozó vidékek hazánkban: a Balaton-felvidék (leginkább a Tapolcai-medence), a Pilis (a Duna-kanyarral, Budai- és Visegrádi-hegységgel) és a „Hegyalják" (a Mátraalja, a Bükkalja és a Hegyalja Zemplénben), Székelyföld bizonyos részletei (Kézdiszék északi pereme, az ún.

[2] A transzcendens (irracionális, vallásos) tapasztalás a nép közvetlen túlvilági élményeinek fogalmi szinten történő leírására a néprajzkutatók bevezették a népi unio mystica, illetve a transzcendens népi percepció fogalmakat.

„Szentföld” a Per-kővel, Közép- és Felcsík határán a Som-lyó-hegy és környezete: Csíksomlyó a Kárpát-medence *legesszenciálisabb jeles helye*, legismertebb, legtávolabbra ható *szentségi tájközpontja*, a magyarság leglátogatottabb búcsújáróhelye. A változatos látványt és érzelmi hatást nyújtó átmeneti tájak olyan határterületek, amelyek nem elválasztanak, hanem összekötnek. Összekötik a hétköznapi világot a spirituális világgal.

Földünk egyik legesszenciálisabb jeles helye, legismertebb és legjobban kutatott szakrális tája a közel-keleti Szentföld, melynek szentségi tájközpontja: Jeruzsálem. Itt csak felvillantom azokat a tájelemeket (jeles köveket), amelyek meghatározzák bolygónk ezen tájékának karakterét és kiválóan példázzák, hogy az archaikus („pogány”) szent sziklák idővel miképpen lényegülnek (keresztény) templommá. Jeruzsálem legfőbb templomai, kápolnái ugyanis jeles kövek – szent sziklák, szent barlangok és források – fölött állnak. A kereszténység legkülönlegesebb épülete a *Szent Sír-templom*, amely többek között magába foglalja a Golgota szikláját (*Calvaria*), azt a helyet, ahol Jézust keresztre feszítették, *„ahol megváltásunk történt” (Kroll, G. 1985. 461.).* De ez a templom rejti azt a kőzetbe faragott sírkamrát is, amelybe a kegyes hagyomány szerint Jézus holttestét helyezték. A hívő keresztények ebben az építményben tisztelik Jézus halálának és dicsőséges feltámadásának helyét: Nagy Konstantin a negyedik században építtette Krisztus sírja fölé a templomot.

Az Arimateai József kertjében lévő sziklasírt az idők folyamán különválasztották a sziklás környezetétől és az oszlopokkal díszített síremlék köré építették az anasztaszisz rotundáját: a mai Szent Sír-templomban egy körülfalazott sírkamra látható. Egészen pontosan igen kevés az, ami Jézus sírjából látható, mivel Hakim Biamrillah szultán 1009-ben eltüntette a nyomait. A megmaradt részleteket a 12. században márvány- és alabástromlapokkal fedték be. Egyedül a sírhely 2 m hosszú és 1,9 m széles kőpadja látható, felette egy latin szövegű felirattal: *„Surrexit, non est hic – Feltámadt, nincs itt!”*

Az épületkomplexum azonban nem csak a Golgota szikláját és Krisztus sírkamráját foglalja magába, hanem a Szent Ilona kápolna mögött a *Szent Kereszt* megtalálásának barlangját is. Három jeles kő, amelyet a keresztény világ legfőbb zarándoktemploma szervez egy térbe *(1., 2. ábra)*.

A szakrális földrajzi jelenségek eredetét, forrását az evangélium legnagyobb titka, Krisztus feltámadásának csodája világítja meg legtanulságosabban. *Gerhard Kroll* az evangélium és az élet összetartozását kiválóan érzékeltető művében írja: *„A feltámadás helyes megértéséhez két dolgot nagyon világosan kell látnunk. Az első: a feltámadás tartalmában és lényegében a hit misztériuma. Ami Jézussal történt, az nem az emberi gondolkodás és kutató-kritikus elemzések nyilvánvaló végkövetkeztetése. Az üdvtörténet ezen eseményéről csak azért és annyiban tudunk, mert és amennyiben Isten feltárta előttünk és kinyilatkoztatta nekünk. Igaz, hogy a feltámadás Jézus életéhez tartozik, de már kívül esik a földi világon…*

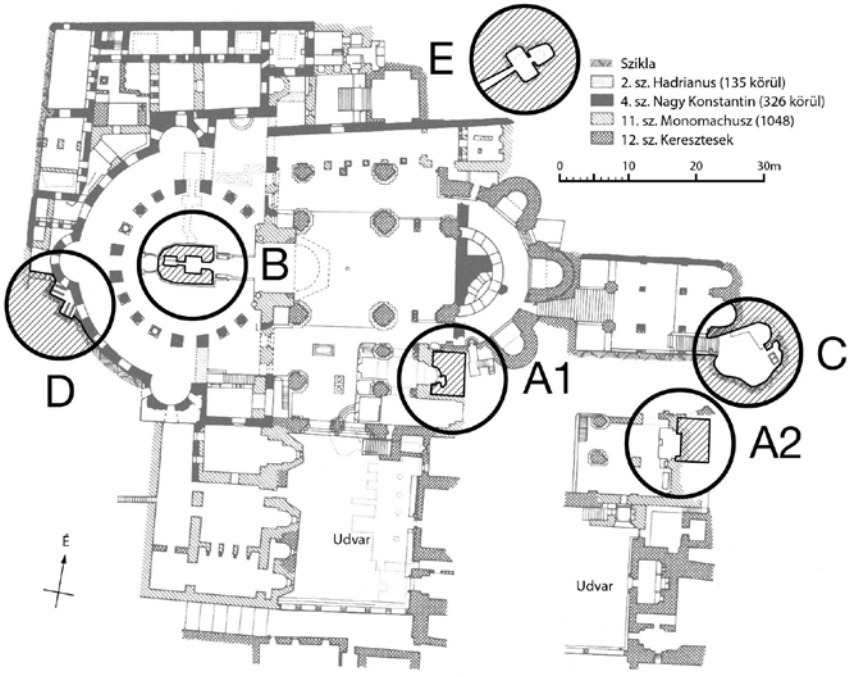

1. ábra. A mai Szent Sír-templom alaprajza (KROLL, G. 1985 szerint)
a jeles kövek, szent sziklák és sziklahelyiségek elhelyezkedésével.
A1 – a Golgota sziklája az Ádám-kápolna mögött;
A2 – a Golgota sziklája a Golgota-kápolna szentélye mögött;
B – a Szent Sír az Anasztaszisz középpontjában;
C – a Szent Kereszt megtalálásának barlangja a Szent Ilona-kápolna mögött;
D – Arimateai József sírkamrája a szálkőzetben;
E – a koptok birtokában lévő sziklasírok egyike

A feltámadás új létmódja titokzatosan rejtett valóság, amely csak azok számára látható, akiknek a kegyelem fényében megmutatkozott. A feltámadás egészen új, a mennyei létmód kezdete, melyet csak a hittel lehet megragadni. Ez a hit viszont Isten műve; tárgya és eredete szerint egyformán természetfeletti valóság, Isten ajándéka." (Kroll. G. 1985. 521.) A Szent Sír-templomban a hit legmélyebb valósága tapasztalható meg: *„Amennyire igaz, hogy amit Jézus a hit tárgyául ad – istensége és világot átfogó megváltó műve –, az lényege szerint a természetfeletti és történelemfeletti világhoz tartozik, annyira igaz az is, hogy maga a hit elvárása és mindaz a bizonyíték, amelyet a hit értelmes voltához adott, a történelmi valóság kategóriájába tartozik." (Kroll, G. 1985. 521.)* Ez is egy határterület – amely nem csak térbeli, hanem létrendbeli átmenetet is tükröz.

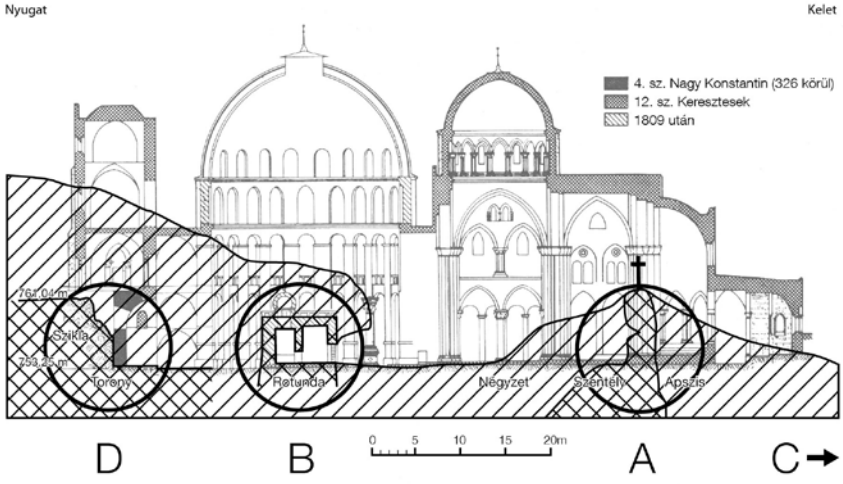

2. ábra. A Szent Sír-templom hosszmetszete (Kroll, G. 1985 szerint) a Jézus korabeli sziklafelszín rekonstrukciójával és a napjainkig fennmaradt szálkőzet-részletekkel. A – a Golgota sziklája; B – Krisztus sírja; C – a Szent Kereszt barlangja; D – a szikla, amelybe a hagyomány szerint Arimateai József sírját mélyítették

A Kidron-völgytől keletre lévő Olajfák hegyének csúcsán Nagy Konstantin császár egy másik helyet, jeles követ is megdicsőített. Történelmi bizonyítékká avatta a mennybemenetel helyét: *„az Úr itt állt utoljára a Földön, innen ment a mennybe”*. Régi zarándok-beszámolók szólnak arról, hogy e hely padozatán látható az Úr lábnyoma. Jézus lábnyomát hordozó kőszikla ma is megtekinthető a *Mennybemenetel mecsetjében*. (Az eredeti körtemplomot a keresztesek a 12. században nyolcszögletűre módosították, majd Szaladdin szultán 1187-ben a templomból mecsetet alakított ki, ami napjainkig így maradt.) A közeli Eleona-bazilika rejti a „tanítás barlangját”, azt a szent sziklahelyiséget, ahol Jézus apostolait oktatta, ahol feltárta előttük titkait. (A Kárpát-medence is büszkélkedik néhány Jézus által szentesített jeles kővel, lábnyomát vagy szamarának patanyomát hordozó sziklatömbbel: Felsőlemhény, Gyergyócsomafalva – Dél-hegy, Körmöcbánya, Nagybörzsöny, Nagylóc – Őr-hegy, Zamárdi – Szamár-kő.)

A két szent hely (az Olajfák hegye és a Szent Sír-templom) között, mintegy aranymetszés-pontban áll az aranykupolás *Szikladóm* (Sziklamecset), amely szintén egy jeles kő – a zsidóknak, a keresztényeknek és a mohamedánoknak egyaránt szent szikla – fölé épült. A hagyomány szerint Dávid ezen a kövön mutatta be az áldozatot, később itt állt az égőáldozati oltár: még ma is megvannak azok a kőzetbe faragott csatornák, amelyek összegyűjtötték és elvezették az áldozati állat vé-

rét. A sziklában lévő barlangot az arabok „a lelkek barlangjának”, a „lélek forrásának” nevezik. A mohamedánok a szent szikla egyik bemélyedésében a Próféta lábnyomát tisztelik: hitük szerint ez az a hely, ahonnan Mohamed *„felment a mennybe”*.

Szent sziklák és barlangok, jeles kövek templommá, szentségi tájközponttá szerveződésének ősképei avatják Jeruzsálemet a három világvallás legjelentősebb szakrális központjává – ahol mitológiák apotheózisa zajlik.

A tér

A társadalmi hatások és az antropogén elemek történelem során változó minősége folytán – más szóval a különféle ember alkotta, ember formálta hatások eloszlása, dominanciája miatt – a jelenben alapvetően háromféle *kultúrtájkaraktert* (típust) – azokon belül többféle változatot – különböztethetünk meg: a szakrális tájat, a *rurális tájat* és az *urbánus tájat (Baráz Cs. 1998).* Ez a felosztás segíthet rendszerezni a kultúrtájakat, tájképeket, s a tipizálás egyféle értékelés (tájkarakterológia) alapját teremtheti meg. Előre bocsájtva, hogy nincsenek tisztán szakrális, rurális vagy urbánus tájak. Bármelyik tájtípusban lehetnek „idegen” objektumok, de bizonyos *tájelemek* dominanciája alapján lehetőség nyílik a tájak civilizációs és életforma-kategóriák alapján történő tipizálására[3]:

A – Szakrális táj

A szakrális tájra a különféle kultikus, vallási elemek, építmények erőteljesen rányomják bélyegüket. A táj tehát akkor tekinthető szakrálisnak, ha benne áldozó helyek, oltárkövek, kápolnák, templomok dominanciája – minőségi túlsúlya – látható, tapasztalható.

A.a – Fosszilis szakrális táj/tájképi elem

A táj vagy tájképi elem szentsége erősen lefojtott, gyakorlatilag csupán műemlékként, műemlék-együttesként funkcionálnak: ilyenek például a gízai nekropolisz piramisai, Nyugat-Théba templomai a Királyok Völgyében található királysírokkal, Petra sziklába faragott sírjai, Európa megalitikus kőemlékei (mint amilyen Stonehenge és környéke, Avebury, a carnaci Le Menec kősorai, az észak-walesi Moel Ty Uchaf kőkör-rendszere), továbbá a húsvétszigeti kőszobrok a Rano Raraku-kráter peremén, a szaszanida kori Síz (a mai Takht-e Szoleiman) erődített tűztemploma, az Akropolisz Athénben vagy a Via Appia Antica temető-

[3] Az alábbi csoportosítás a Műemlékvédelem 1998. 6. számában megjelent *Szakrális táj. Kultúrtájkarakterológia a kaptárkövek ürügyén* című írásom táblázatának újragondolt, módosított rendszerét mutatja be.

utcája Rómában. Hazai példáink is vannak: az alföldi kunhalomcsoportok, a siroki Törökasztal és a Bálványkövek sziklacsoportja a várral, vagy a bükkaljai kaptárkövek. Ezen helyek szentsége visszahúzódott, erejük lecsendesült, de szertartásokkal, imaginációval felerősíthető, helyreállítható.

A.b – Reliktum jellegű szakrális táj/tájképi elem

Ezek szakralitása ma is működik, él. Például a csíkrákosi Bogát-hegy a Fülöp-Jakab kápolnával, a csíksomlyói kegytemplom és környéke, a kézdiszentléleki Per-kő, a pannonhalmi bencés kolostor épületegyüttese és környezete. A búcsújáróhelyek és a kegyhelyeket övező szentségi tájak tartoznak ebbe a kategóriába, melyek egyik legesszenciálisabb ősképe a Jeruzsálem központú Szentföld.

A.c – Fragmentum jellegű szakrális táj/tájképi elem

Egy-egy városias környezetbe ágyazott *műemlék*templomot, templomegyüttest sorolhatunk ide, mint amilyen a Hagia Szophia Isztambulban, vagy az ún. delle quatro fabbriche (a dóm, a campanile, a battisterio és a Campo Santo) együttese Pisában.

B – Rurális táj

A természethez közelálló, azt nem leigázni akaró, hanem azzal összhangban élő civilizációs forma hatására létrejövő tájtípus, tájkarakter. Falusias környezet, mezőgazdasági művelés – állattenyésztés, erdőgazdálkodás, növénytermesztés – révén átformált (kultivált) természet. A rurális tájat a földrajzilag mozgékony társadalom, a mobilis életforma alakítja ki. A tájon érződik a benne lakók helyváltoztatási képessége.

B.a – Fosszilis rurális táj

Az ilyen táj-tájrészlet leginkább skanzen-jelleget mutat, rezervátumként, múzeumként funkcionál. Ide soroljuk a területű őskori várakat, sánccal, árokkal erődített bronzkori telepeket és halomsíros környezetüket is mint például a szilvásváradi Kelemen-székét, a velemi Szent Vid-hegyet és a Mecsekben lévő Jakab-hegyet.

B.b – Reliktum jellegű rurális táj/tájképi elem
(szakrális elemekkel koronázott táj)

Gazdálkodástörténeti, néprajzi értékeket hordozó, szakrális elemekkel koronázott nagyléptékű rurális táj például a Tapolcai-medence vagy a Hollókői Tájvédelmi Körzet (a már skanzen-jellegű Ófaluval, a várral, a hagyásfás legelőkkel, hagyományos művelésű kertjeivel), kisléptékű a cáki pincesor, az egri Szépaszszony-völgy riolittufába faragott pincéi stb.

B.c – Történelmi jellegű rurális táj

Ilyen a Tokaj-hegyaljai történelmi borvidék épített örökségével (pincerendszereivel), hagyományos tájhasználat által formált tájrészleteivel. De jó példa a jelentős részein még extenzíven művelt Torockói-medence vagy a Bükkalja is. Ez a tájképi vetület a fosszilis jellegű szakrális tájakkal, tájképi elemekkel szemben nem pusztán látványosság, régészeti-történeti objektum, műemlék, idegenforgalmi vonzerő, hanem élő, működő valóság.

C – Urbánus táj

Entropikus táj: a helyhez kötött társadalmak, a végleg letelepedett, de bizonyos vándorlást, ingázást, migrálást végző életforma tájtípusa. Városias környezet, ipari építmények túlsúlyával. Az urbánus tájban élő társadalom a zsúfoltság tényéhez fegyelmezi magát, jól tud alkalmazkodni, tiszteli a monumentalitást, életélménye a véglegesség.

C.a – Fosszilis urbánus táj/tájképi elem

Romvárosok és környezetük, melyek műemlék-együttesként vannak jelen a tájban. Például Tác – Gorsium, Pompeii, Leptis Magna, Dougga, Palmyra, vagy a zaghouani, segoviai római kori aquaeductus, az Akhaimenida királyok palotaegyüttese, Perszepolisz vagy a szászánida kori duzzasztógát és híd Sustarban, stb. De idesorolható tájképi elem például az ipari forradalom jelentős emléke a Severn fölötti híd, amely a világ első vashídja vagy hazánkban a Garadna völgyében lévő újmassai őskohó (amely más egyéb műtermékkel a 18–19. században urbanizálta a rurális-szakrális jellegű Bükk hegység egy tájrészletét).

C.b – Reliktum jellegű urbánus táj/tájképi elem

Történelmi városok (pl. Jeruzsálem, Toscanában San Gimignano, Siena, Pitigliano, stb.), városmagok (a budai Vár, Sopron, Eger, Esztergom, Győr, Segesvár stb.), műemlék-jellegű városrészek, archaikus városrészletek (esetleg provinciális városnegyedek, mint például Cromford: tervezett munkásfalu 1777-ből). Ezeknek a városoknak, városmagoknak van bizonyos organikus jellege, belső rendje, a környezetével valaha fennálló egyensúlyról tanúskodó térszervezete.

C.c – Recens táj (diabolikus monstrumok uralta urbánus tájkép)

Ipari, városi, dinamikusan átalakuló gazdasági táj: városok, iparvidékek, kőbányák, autósztrádák által rombolt kultúrtáj.

Az idő (Összefoglalás)

A táj és a benne élő ember, nép, társadalom kapcsolata jelentős változásokon megy át. A történeti ökológia a természeti környezet humanizációját vizsgálja. Ennek tükrében a fentebb felvázolt – a napjainkban egymás mellett is kimutatható – *kultúrtáj-karakterek* (típusok) időbeliséget, egymásutániságot is kifejeznek mintegy megfelelve a *geológiai aktualizmus* törvényének, miszerint a jelenben is azokkal a felszínfejlődési folyamatokkal számolhatunk, amelyek a múltban is lezajlottak. Lefordítva: a jelenleg tapasztalható *kultúrtáj-karakterek* (típusok) lényegében a történelem kezdetén is jelen voltak, csak eltérő területi megoszlásban.

A legősibb kultúrákban – Mezopotámiában, Egyiptomban – még a szakrális tájelemek domináltak: a városok, palotavárosok templomok köré szerveződtek. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a legősibb kultúrtáj a *szakrális táj*, erre rétegződik rá a *rurális táj*, majd pedig az *urbánus táj*, mintegy legyalulva, beburkolva az előző két tájformát.

A *szakrális táj* sérült a legjobban, csak töredékeiben, mozaikszerűen maradt fenn. Tulajdonképpen napjainkban – kevés példától eltekintve – csupán *táji, tájképi elemekről*, jeles helyekről, egyes építményekről, illetve elem- és épületcsoportokról beszélhetünk. Ennek a legsérülékenyebb tájtípusnak apró fragmentumai a bükkaljai kaptárkövek is, amelyek eddig látens módon voltak a táj szakrális elemei. A kaptárkövek és a hasonló *szakrális tájelemek a mitikus ember* tájalakításának, tájépítészetének produktumai (organikus kulturális objektumok), ezért is kitüntetett a jelentőségük. A természet a mítosz, a mitikus ábrázolás által mintegy „kimondja önmagát". A mitikus ember ihletszerűen, spontán születő képekben, formákban ábrázolja gondolatait. Ez a kép vagy forma – legyen az tájépítészeti megnyilvánulás – éppoly sokjelentésű, összetett, mint a tudás, ami létrehozza. *„Ősemlékezése (mítoszai) szerint az ember eredetileg benne élt a harmóniában, teljes közösségben a természettel, tárgya volt a rendnek, mint a növény és az állat. De sorsa az lett, hogy ki tudott lépni belőle, a természet alanyává küzdötte fel magát, s rendjét saját, önös céljainak vetette alá... Élete ettől fogva visszavágyódás az elveszett öntudatlan harmóniába. S minthogy visszalépnie, belemerülnie többé nem lehetett, újrateremteni, lemásolni igyekezett. Áldozataival a természetnek a kiszakadás által megbontott rendjét kívánta helyreállítani, restituálni, rítusaival a Kozmosz törvényeit utánozta, regéiben, látomásaiban a rend nagy ősképeit idézte maga elé, misztériumaiban a Paradicsom bezárult kapuit nyitogatta."* – szól Várkonyi Nándor lírai mítosz-definíciója *(Várkonyi N. 1988. 25-26.)*.

A bűntudat, visszavágyódás, az ősállapot újrateremtési törekvése pedig létrehozta a vallást és a vallást kiszolgáló környezetet. A mitikus ember a tájat a szakralitás szolgálatába állította. Ez pedig azt jelenti, hogy akkor (a prehisztorikus időben) még a táj energiaáramlási rendszere háborítatlanul működött.

Energiaáramlás alatt nyugodtan gondolhatunk a *feng shui* nevű ősi kínai tradicionális tájértelmezési és tájépítészeti tudományra (hagyományra) épp úgy, mint azokra a történeti ökológiai modellekre, melyek általánosításokat kísérelnek meg levonni a társadalom és a természeti környezet kölcsönhatásaival, illetve az ökoszisztémák működésével kapcsolatban. A történeti ökológia szerint *„a társadalom és a természeti környezet együttélésének az egyik legfontosabb és legalapvetőbb folyamata az energia áramlása."* Eszerint a történelem során három energiaáramlási típus alakult ki: (1.) a vadászó-halászó-gyűjtögető életmód módosítatlan szoláris rendszere, (2.) az agrártársadalmak módosított szoláris rendszere és (3.) az ipari társadalmak fosszilis energiára alapozott rendszerei *(Rácz L. 1997).*

Ez a hármas vetület jelen van a *kultúrtáj-karakterek* (a tájak kulturális karaktereinek) rendszerében is. A fenti példák és következtetések értelmében a tájhoz való szakrális viszony eredete a módosítatlan szoláris rendszerben gyökerezik. A szakrális táj a természet, azaz a teremtett világ és a teremtői minőség közötti harmonikus viszony, hit manifesztuma. (Amely mára úgy enyészik el, mint az ember spirituális létrend iránti érzékenysége.)

Irodalom

BÁLINT S. – BARNA G. (1994): Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest

BARÁZ CS. (1998): Szakrális táj. Kultúrtájkarakterológia a kaptárkövek ürügyén. Műemlékvédelem 1998. 6. szám. pp. 316–322.

BARÁZ CS. (2000): A kaptárkövek fülkéinek koráról, rendeltetéséről és használóiról. Turán 30., új 3. 3. szám pp. 72-81.

BARÁZ CS. (2002): A Pogányoltáron. Szerkesztői bevezetés gyanánt. In Baráz Csaba (szerk.): A Bükki Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Eger. pp. 9–11.

BARÁZ CS. (2005): A bükkaljai kaptárkövek felszínalaktani vizsgálata és a kaptárfülkék korának meghatározása. In Dobos Anna – Ilyés Zoltán (szerk.): Földtani és felszínalaktani értékek védelme (A 2002. október 4-5-én az Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszéke szervezésében megrendezett Geomorfológus Találkozó előadásai). Eger. pp. 203-215.

BARÁZ CS. – KISS G. (2007/a): Az Ördögtornyoktól a patkónyomos kövekig. Jeles kövek, regélő helyek a Mátraerdő területén. Eger

BARÁZ CS. – KISS G. (2007/b): A kőasszonytól a patkónyomos sziklákig – jeles kövek, regélő helyek a Tokaj-zempléni –hegyvidék területén. In Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.): Szerencs, Dél-Zemplén központja. A IV. Tájföldrajzi Konferencia előadásai (Szerencs, 2007. április 19–20). Nyíregyháza–Szerencs. pp. 117–139.

BARÁZ CS. – KISS G. (2010): A Mátra hegység elnevezése, lehatárolása és tájai. In Baráz Csaba (szerk.): A Mátrai Tájvédelmi Körzet. Heves és Nógrád határán. Eger. pp. 9–12.
BARÁZ CS. – KISS G. – PALKOVICS GY. (2010): Tájban élő eredetmondák. Jeles kövek, regélő helyek a Bolhád területén Bábakalács füzetek 15. Eger
BARTALOS GY. (1885): Eger vidékének történetírás előtti emlékei. In Kandra Kabos (szerk.): Adatok az Egri Egyházmegye történelméhez I. Eger. pp. 322–362.
BARTALOS GY. (1891): Egervidéki „kaptárkövek" és barlangok. Archaeologiai Értesítő 11. pp. 136–141.
BARTALOS GY. (1902): Néprajzi adatok a palóczság vidékéről. 1–22. Egri Híradó 10–37. számok
BUKA L. (szerk.) (2000): Élő táj. Válogatott írások természetről, térről, teremtésről. Debrecen
BUKA L. – GYARMATHY I. (szerk.) (2002): Élő táj 2. Válogatott írások természetről, térről, teremtésről. Debrecen
CSEMEZ A. 1996: Tájtervezés – tájrendezés. Budapest
GÁL P. J. – MOLNÁR V. J. (1999): Idvezlégy, kegyelmes Szent László kerály, Magyarországnak édes oltalma. Budapest
HÁLA J. (1995): Ásványok, kőzetek, hagyományok. Életmód és tradíció 7. Budapest
HAMVAS B. (1988): Az öt géniusz. A bor filozófiája. Életünk könyvek. Budapest
HANUSZ I. (1893): Népköltésünk a geológiában. Földrajzi Közlemények 21. pp. 337–350.
HANUSZ I. (1894): Földrajzi népregék. Földrajzi Közlemények 22. pp. 276–284.
HANUSZ I. (1899): Hazai földrajzi népregék. Földrajzi Közlemények 27. pp. 7–15.
HANUSZ I. (1900): A magyar haza föld- és néprajzi jellemképekben. Kecskemét
HANUSZ I. (1902): Csodakútak hazánkban. Földrajzi Közlemények 30. pp. 67–77.
HERRMANN A. (1893): A hegyek kultusza Erdély népeinél. Kolozsvár
HOPPÁL M. (szerk.) (1990): Magyar néprajz VII: Népszokás, néphit, népi vallásosság. Budapest
IPOLYI A. (1854): Magyar Mythologia. Pest
KANDRA K. (1897): Magyar Mythologia. Eger
KÁDÁR L. (1941): A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. Budapest
KAKAS Z. (2002): Beszélő kövek. CD-kiadvány. Nemere Természetjáró Kör. Sepsiszentgyörgy
KROLL, G. (1985): Jézus nyomában. Budapest
MAGYAR Z. (2001): Torna megyei népmondák. Magyar népköltészet tára I. Budapest
MAGYAR Z. (2006): Népmondák Medvesalján. Lilium Aurum. Dunaszerdahely
MENDÖL T. (1938): Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. In Szentpéteri Emlékkönyv, Budapest. pp. 312–334.
MŐCSÉNYI M. (1998): A táj, amiben az ember – természet kölcsönhatása, lényege kifejezésre jut: az műemlék. Román András interjúja Mőcsényi Mihállyal. Műemlékvédelem 1. pp. 19–22.
RÁCZ L. (1997): A Kárpát-medence történeti ökológiája. Természet Világa 9. pp. 386–389.
SZENDREY ZS. (1922): Magyar mondatípusok és tipikus motívumok. Ethnographia 33. pp. 45–63.
VÁRKONYI N. (1972): Sziriat oszlopai. Budapest
VERSÉNYI GY (1895): Felvidéki népmondák I–II. Ethnographia 6. pp. 123–132., 230–239.